

„NIŠTA DRUGO DO JEDNA SLIKA“: STAJN ROKANOVA TEORIJA O RAZVOJU DRŽAVA U EVROPI¹

Apstrakt: *Stajn Rokan (Stein Rokkan), norveški sociolog koji se bavio procesima nastanka država, nacija i demokratije u Evropi, ostavio je za sobom mnoštvo pojedinačnih radova u kojima je razvijao svoj makro model političkog razvoja Evrope. Cilj mu je bio da na osnovu različitih istorijskih procesa, koji su uticali na stvaranje država i nacija, kao i na demokratizaciju, objasni različitost evropskih država. Njegov pristup je, pri tome, antideterministički i širok, po čemu se uostalom njegova teorija i razlikuje od većine drugih koje se takođe bave procesima nastanka država i nacija. Zbog te svoje kompleksnosti se Rokanova teorija čini pogodnom za istorijsku komparativnu makrosociologiju kao i za analizu dugoročnih razvojnih puteva. Ovaj članak će u prvom delu prikazati Rokanovo shvatanje teorije u načelu. U drugom delu će se prikazati sama teorija, njene varijable i dimenzije.*

Ključne reči: *Stajn Rokan/Stein Rokkan, makrosociološka teorija, stvaranje države/nacije, evropske države*

Teorija norveškog sociologa Stajna Rokana (Stein Rokkan, 1921-1979) o nastanku i razvoju evropskih država i nacija, iako pisana sedamdesetih godina 20. veka, spada u širem smislu u tzv. *state/nation building*-teorije, koje su – striktno gledano – počele da nastaju tek osamdesetih godina prošlog veka.² Za razliku od Roka-

¹ Rad je napisan u okviru projekta „Razvoj srpskog društva u savremenim svetskim integrativnim procesima: perspektive, alternative i implikacije“ (ev. br. 149020) koji finansira Ministarstvo nauke Republike Srbije.

² Prve teorije iz ove oblasti su potekle od Ernesta Gelnera (Ernest Gellner), Benedikta Andersona (Benedict Anderson) i Erika Hobsbauma (Eric Hobsbawm). Sva trojica su 1983. godine objavili knjige, koje su svaka na svoj način imale uticaj na dalji razvoj teorija ove vrste. (Gelner *Nacija i nacionalizam*, Anderson *Zamišljena zajednica* i Hobsbaum *Izmišljanje tradicije*). Zbog toga se, uostalom, ova godina među proučavaocima procesa stvaranja država i nacija često označava kao *Annus mirabilis*. Subotić, Milan, Na drugi pogled – Prilog studijama nacionalizma, Beograd, 2007., str. 45.

novog pristupa, teorije koje su kasnije nastale bile su usko povezane sa proučavanjem nacionalne države odn. nacionalizma po sebi. Pri tome, međutim, „veliki deo literature o nacionalizmu nije nastao samo kao plod primarno-saznajne težnje da se on razume i objasni, već da se, u zavisnosti od praktično-političkog stanovišta autora, *osudi ili afirmiše*“ (italik u originalu).³ Time ove teorije sadrže izvesnu normativnost, koja pri njihovoj primeni na datu državu ili naciju otežava objektivnu analizu, skraćujući time istovremeno „put između ’razumevanja’, ’zauzimanja stava’ i ’delovanja’“.“⁴

Kako teorija Stajna Rokana nije nastajala pod gore pomenutim političko-praktičnim stanovištem ona se od većine teorija koje se nastale posle nje razlikuje upravo po tome, što s jedne strane izbegava kako osudu, tako i afirmaciju, a sa druge teži ka razumevanju i najšire mogućem sagledavanju. S tim u vezi je i druga bitna razlika između Rokanove i kasnije nastalih teorija. Naime, Rokanov pristup je znatno opširniji, tako da se na prvi površan pogled njegova teorija čak kreće na ivici nepreglednosti i proizvoljnosti. Rokan je naravno bio svestan ne samo kompleksnosti svoje makrosociološke teorije, nego i njene otežane preglednosti i primenjivosti, koja je iz te složenosti proisticala. Ipak, on je nije redukovao. Umesto toga predlagao je da se njegova teorija primenjuje samo u delovima i od slučaja do slučaja, pošto je smatrao da se do celokupne slike ionako može stići samo postepeno. „Unutar perspektive jednog pojedinačnog istraživača jedva da se nešto odlučujuće može postići: napredak će se verovatno pre ostvariti uz pomoć konfrontacije mnoštva paradigmi i pokušaja, da se elementi iz nekoliko subteorija objedine u konzistentnim šematskim objašnjenjima.“⁵

³ Subotić (2007), str. 46.

⁴ Ibid.

⁵ Rokkan, Stein et al. (Ed.), *Centre-Periphery Structures in Europe: An ISSC Workbook in Comparative Analysis*, Frankfurt, 1987. Ovde navedeno prema: Flora, Peter, Stein Rokkan – Staat, Nation und Demokratie in Europa: Die Theorie Stein Rokkans, Frankfurt, 2000, str. 420/421. U ovome se Rokan uostalom slaže sa Čarlsom Tilijem (Charles Tilly), koji smatra da je analiza razvoja evropskih država i izvora koje bi za tu potrebu trebalo proučiti do te mere kompleksna, da je gotovo nemoguće da jedan pojedinac sâm i u celokupnosti obuhvati one teme koje samo i dodiruju 19. vek, a kamoli one koje poptuno zalaze u isti. Tilly, Charles, *Reflections on the History of European State-Making*, u: Tilly, Charles (Ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, 1975, str. 3-84, ovde: str. 8.

Ovaj članak će se u jednom kraćem prvom delu baviti Rokanovim shvatanjem teorije po sebi, kao i pitanjem koji cilj on želi da postigne razvojem i primenom svoje teorije. U drugom, glavnom delu će se onda prikazati sama teorija, njene varijable i dimenzije, kao i modeli uz pomoć kojih su one strukturirane.

1. Cilj teorije po Stajnu Rokanu

Većina teorija o izgradnji države polazi od jednog ili nekoliko faktora kojim(a) objašnjavaju razlike u razvoju država. Pri tome se služe pojmovima i konceptima, koji samo na prvi pogled omogućuju jasno sagledavanje procesa. Pojmovi kao što su *modernizacija*, *industrijalizacija*, *institucionalizacija*, *mobilizacija* ili (*politička*) *participacija* svakako da igraju važnu ulogu u razumevanju razvoja država na evropskom kontinentu. Ti pojmovi, međutim, u izvesnoj meri istovremeno stvaraju i nejasnoće, jer kao što Čarl Tili (Charles Tilly) primećuje „svim tim pojmovima smo pokušavali toliko toga da objasnimo, da na kraju ništa nismo objasnili.“⁶

Prvobitno je Stajnu Rokanu, verovatno svestan kompleksnosti svih tih pojmova, želeo da se posveti isključivo samo jednom pojmu, i to političkoj participaciji tj. uzrocima različitih oblika političke participacije u modernim zapadnim društvima. Ubrzo nakon toga on je, međutim, bio prinuđen da razvije jedan širi makrosociološki pristup, koji ne samo da je obuhvatao više varijabli, već je pre svega počivao na upotrebi „činjenica iz istorije“. „Kako bih razumeo varijacije, koje se mogu posmatrati u nizu struktura sadašnjosti, odlučio sam da se posvetim analizi velikih promena i previranja unutar [političkih, I.R.] saveza i dogovora, koji su za politički sistem bili konstitutivni. Studirajući istoriju izbora u zemljama Evrope, sve sam više bio zadivljen tzv. ‘long durée’ procesom – dugoročnim dejstvom odluka i formiranja saveza tokom istorije jedne zemlje. (...) Pokušao sam da iza tih varijacija otkrijem neku logiku koja bi mi ih objasnila, i mislim da sam je pronašao u tipologiji nacionalnih razvojnih puteva: u tu svrhu sam čitav niz istorijskih varijabli morao međusobno da

⁶ Tilly, Charles, *Western State-Making and Theories of Political Transformation*, u: Tilly, Charles (Ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, 1975, str. 601-639, ovde: str. 617.

kombinujem, počevši od reformacije sve do poslednjih stadijuma oslobođenja perifernih etničkih grupa.“⁷

Dok su se, prema tome, druge teorije oslanjale na gore pomenute koncepte poput modernizacije, industrijalizacije, institucionalizacije ili (političke) participacije i stepen razvoja datih društava određivali u zavisnosti od toga, da li bi se, i u kojoj meri u tim društvima te pojave mogle posmatrati ili ne, Rokan je u svojoj teoriji želeo da idi još dalje i da postavi pitanje zašto je modernizacija ili načelan napredak neka društva zaobišao ili samo delimično okrznuo. Pri tome je, međutim, izbegavao tautološku argumentaciju (npr. u društvima u kojima nema modernizacije, nema ni razvoja/napretka, a gde nema napretka, nema ni modernizacije), i umesto toga je pokušao da na osnovu kombinacije kulturnih, ekonomskih, političkih i socijalnih varijabli razvije jedan model, koji bi u najvećoj mogućoj meri odgovarao specifičnom (istorijskom) razvoju svake pojedinačne države. Za Rokana shodno tome nisu bili primarni sveobuhvatni sistemi i strukturne srodnosti, nego pre svega pluralitet teritorijalnih sistema i strukturne razlike.⁸

Do izvesne mere se na prvi pogled takav model čini proizvoljnim. Tako i Bertran Badi (Bertrand Badie) Rokanu prebacuje, da njegov pristup apriori odustaje od svakog pokušaja stvaranja jednog integrisanog, hijerarhijskog objašnjenja političkog razvoja.⁹ I zaista, Rokanov model jeste manje hijerarhijski, a više multidimenzionalan. On nema monokauzalni pristup i operiše sa višeslojnim varijablama, koje se u različitom obimu primenjuju od slučaja do slučaja. Stoga je svakako moguće, da bi direktno poređenje dva ili više sistema na kojima je primenjen ovaj model, na prvi pogled dovelo do manje preciznih rezultata, nego kada bi se to poređenje sprovedo na osnovu modela koji počiva na (naizgled) determinisanim pojmovima (modernizacija, mobilizacija, industrijalizacija i sl.). Poređenje na osnovu ovih determinisanih pojmova, međutim, bi samo uslovno objašnjavalo

⁷ Rokkan, Stein, Eine Familie von Modellen für die vergleichende Geschichte Europas, u: Zeitschrift für Soziologie 9. Jahrgang, 1980, Heft 2, str. 118-128, ovde: S.122. Citirano prema: Sundhaussen, Holm, Europa balcanica. Der Balkan als historischer Raum Europas, u: Geschichte und Gesellschaft – Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaften, 25. Jahrgang, 1999, Heft 4, str. 626-653, ovde: str. 630.

⁸ Flora, Peter, Stein Rokkan – Staat, Nation und Demokratie in Europa: Die Theorie Stein Rokkans, Frankfurt, 2000, str. 27.

⁹ Ibid.

razvojne puteve. Tako se, primera radi, uz pomoć teorije Ernesta Gellnera (Ernest Gellner) o izgradnji modernih država i nacije¹⁰ može argumentovati, da je proces izgradnje (moderne nacionalne) države u Srbiji bio bezuspešan, zato što Srbija nije prošla kroz industrijalizaciju/modernizaciju i da samim tim nije bilo preduslova za stvaranje moderne nacije. Na opravdano pitanje, zašto u Srbiji nije došlo do modernizacije, Gellnerova teorija, međutim, ne pruža zadovoljavajući odgovor.¹¹ Stoga se ne bi moglo reći da je Rokanova teorija manje integralna ili manje komparativno primenjiva.¹² Razlika u odnosu na druge teorije o izgradnji države je više u tome što Rokanova teorija ne teži hijerarhizaciji varijabli ili sistema, nego za cilj ima utvrđivanje činjeničnih stanja u najširem mogućem obimu. Rokan odbija svaku vrstu determinizma, bilo da je on ekonomske, geopolitičke ili kulturne vrste i rešenje ne traži u hijerarhizaciji, nego u konfiguraciji varijabli. Pri tome on polazi od relativno široke autonomije pojedinačnih strukturnih i razvojnih dimenzija, i samim tim od izraženije varijabilnosti u pogledu kombinacije strukturnih elemenata odn. razvojnih procesa. To je uostalom i jedan od razloga zašto *konfiguracija* i *konstelacija* predstavljaju bitne pojmove Rokanovog razmišljanja.¹³ Shodno takvom shvatanju ne čudi da se Rokan ne služi niti govori o *osnovnim konceptima* ili *osnovnim pojmovima*¹⁴ na kojima počiva većina ostalih, u sebi zatvorenih teorijskih modela. Umesto toga Rokan projicira jedan mrežasti, ne-hijerarhijski teorijski model, koji ne treba da vodi ka zaključnim i definitivnim odgovorima, niti istim primarno treba uopšte i da teži.

Ovakav način razmišljanja Rokana u širem smislu spaja sa teoretičarima poput Niklasa Lumana (Niklas Luhmann) ili Žila Deleza (Gilles Deleuze), čije se teorije dovode u vezu sa (prividnom)

¹⁰ Gellner, Ernest, *Nationalismus und Moderne*, Berlin, 1991.

¹¹ Taj odgovor navodno i bar delimično pruža npr. Semjuel Hantington (Samuel Huntington), koji smatra da Srbija nije modernizovana zato što Srpska pravoslavna crkva pripada Istočnoj crkvi koja, prema ovom autoru, ne omogućuje modernizaciju. Ali i ovaj Hantingtonov argument – pored svoje slabosti u vidu monokauzalnog pristupa – nedovoljno objašnjava uzročno-posledičnu vezu između pripadnosti tzv. Istočnoj crkvi i neuspele modernizacije.

¹² Pogotovo što Rokan svoju teoriju razvija na osnovu uporedne metode.

¹³ Flora, Peter, *Stein Rokkan – Staat, Nation und Demokratie in Europa: Die Theorie Stein Rokkans*, Frankfurt, 2000, str. 28.

¹⁴ Osnovni pojmovi/osnovni koncepti u smislu hijerarhijski strukturiranih pojmova koji su striktno određeni tj. koji se ne mogu proširiti.

nesistematičnošću.¹⁵ Odsustvo dijalektike se primećuje i kod Rokana. On svojom teorijom ne želi da stigne ni do kakvog konačnog rešenja odn. rezultata, nego njome jedino želi da omogući potencijalni rezultat, koji bi zatim mogao dalje da se proširi. Cilj, prema tome, nije da se stvori „jedna prava slika“¹⁶, nego „ništa drugo do jedna slika“, kako je to formulisao francuski režiser Žan-Lik Godar (Jean-Luc Godard) kada je pitan koja je svrha njegovih filmova.¹⁷ Preneseno na Rokana i parafrazirajući Godara moglo bi se reći: ne radi se o prikazivanju pravilnih razvojnih puteva, nego o prikazivanju ničeg drugog do razvojnih puteva. Jer, pod pravilnim razvojnim putevima se i dalje podrazumevaju oni razvojni putevi, koji odgovaraju vladajućim shvatanjima i postojećim šemama, putevi koji stalno nešto potvrđuju, iako to nešto tek treba da dođe. Delez smatra da „nasuprot tome, prikazivanje ničeg drugog do jednog razvojnog puta predstavlja proces kojim sebi približavamo sadašnje stanje, to je mucanje mislima, i taj proces se može prikazati samo putem postavljanja pitanja, koja odgovore čine nemim. Ili, to je pokazivanje nečeg jednostavnog, što obara sve dokazne postupke.“¹⁸ Rokan, dakle, ne teži jasno ograničenom broju varijabli, nego naprotiv, bitno mu je ono „i (još)“, koje svaki put markira novi prag i koje se svaki put usuđuje na novi proboj granice. Pod ovim aspektom se relativizuje ona prividna proizvoljnost njegove teorije i korišćenih varijabli, koje stalno zadržavaju mogućnost proširenja.

Teorija Stajna Rokana se usled svoje otvorenosti čini prikladnom polaznom tačkom za ona istraživanja, koja ne teže da pružaju odgovor na pitanje da li je razvojni put jedne zemlje pravilan ili pogrešan, već koja pre svega nameravaju da prikažu razvojni put jedne zemlje. Primena široko definisanih varijabli pri tome omogućuje uključjenje najvažnijih faktora kompleksnog razvojnog puta. Takav pristup, iako lišen ambicije postizanja krajnjih i isključivih zaključaka, može omogućiti razotkrivanje važnih razvojnih etapa jedne države i nacije. Tek razumevanje tih razvojnih procesa bi u drugom koraku moglo da omogući precizniju primenu koncepata poput modernizacije, mobilizacije, industrijalizacije, participacije i sl.

¹⁵ U istorijografiji takav pristup nalazi pandan u metodologiji francuske Škole anala.

¹⁶ Prava u smislu tačna, pravilna slika.

¹⁷ Deleuze, Gilles, *Drei Fragen zu six fois deux* (Godard), u: Deleuze, Gilles, *Unterhandlungen 1972-1990*, Frankfurt, 1993, str. 57-70, ovde: str. 59.

¹⁸ Ibid.

Pri izradi svoje teorije Rokan je posmatrao pre svega zapadnoevropske države, dok je nije primenjivao na države jugoistočne Evrope. Mogući razlog tome može biti da je on pre svega posmatrao dugoročne procese demokratizacije i da je zbog toga samo na margini mogao da analizira one države, koje su krajem 19. veka i nakon Prvog svetskog rata nastale na teritorijama potonulih imperija i time bile lišene iskustava sa postepenim uvođenjem demokratskog uređenja. S druge strane, međutim, Rokan nigde ne pominje da je njegov model primenjiv samo na zapadnoevropske države, tako da se ne može poći od toga da bi on apriori odbijao primenu svoje teorije na balkanske države. Naprotiv, Rokan na nekoliko mesta pominje te države pokazujući da je svestan njihovog specifičnog razvoja i problema u okviru Habsburške monarhije odn. Otomanskog carstva.¹⁹

2. *Stajnja Rokanova teorija o izgradnji države*

Modeli, na osnovu kojih se analizira i prikazuje politički razvoj država se razlikuju na osnovu mnogih dimenzija, „na osnovu teorijskog fokusa, logičke strukture, mogućnosti direktne empirijske provere, prema broju i egzaktnosti varijabli, prema mogućnosti pronalaženja adekvatnih konkretnih ili potencijalnih izvora podataka, kao i prema dometu istorijski datih varijabli, koje žele da objasne.“²⁰ Kako bi zadovoljio sve te zahteve i sa namerom da razvije model koji ne bi bio ograničen na zapadnoevropske države, niti samo na Evropu, Rokan razvoju svog modela prilazi u tri koraka: u prvom on razvija *koordinatnu mrežu* najvažnijih varijabli političkih sistema i njihovih interakcija u jednom vremenskom okviru. U drugom koraku, Rokan razvija tzv. *Model Evrope* i tzv. *Konceptualnu kartu Evro-*

¹⁹ Vidi između ostalog u Rokkan, Stein, Dimensions in State Formation and Nation-Building: A Possible Paradigm for Research on Variations within Europe, in: Tilly, Charles (Ed.), The Formation of National States in Western Europe, Princeton, 1975, str. 562-601, ovde: str. 574. Rokkan, Stein, The Structuring of Mass Politics in the Smaller European Democracies, u: Comparative Studies in Society and History 10, 1968, str. 173-210. Razlog zbog kojeg Rokan svoju teoriju ni u jednom svom radu nije primenio na državama Balkana možda se nalazi i u okolnosti, da je preminuo već u 58. godini.

²⁰ Rokkan, Stein, Staat, Nation und Demokratie in Europa, u: Flora, Peter, Stein Rokkan – Staat, Nation und Demokratie in Europa: Die Theorie Stein Rokkans, Frankfurt, 2000, str. 155.

pe, u kojima se hronološki prikazuju ove varijable i njihove varijacije unutar zapadnoevropskih država. U trećem koraku, konačno, ove tipologizirane (zapadno)evropske konfiguracije primenjuje na druge regione, pri čemu ustanovljava ključne razlike između ranih nacionalnih država i onih kasnije izgrađenih.²¹ U nastavku teksta će ovi koraci biti prikazani u pojedinačnim poglavljima.

2.1. Osnovni model – Koordinantna mreža dimenzija

Rokanova teorija o izgradnji države (koju predstavlja na osnovu gore pomenutog *Modela Evrope* odn. *Konceptualne karte Evrope*) polazi od četiri osnovna elementa (dimenzije): fizička (pri)sila, kultura, pravo i privreda. Varijacije i interakcije ta četiri elementa Rokan prikazuje u jednoj „osnovnoj koordinantnoj mreži dimenzija“.²² Ova četiri elementa su neophodna za formiranje i održavanje funkcionalnog teritorijalnog sistema: 1. potreban je jedan oblik organizacije za zaštitu granica putem upotrebe fizičke (pri)sile; 2. neophodna je izvesna mera prihvatljivosti zajedničke kulture (jezički i/ili religijski); 3. moraju postojati minimalni pravni standardi za rešavanje sukoba kao i za kontrolu ponašanja koje odudara od norme; 4. konačno, dugotrajno obezbeđivanje spoljnih granica i unutrašnjeg reda nije moguće bez dogovora sa privrednim akterima.²³ Od posebnog značaja su pri tome, prema Rokanu, pre svega varijacije kulturne i privredne dimenzije. Kod kulturne dimenzije bitan je odnos države i crkve, diferencijacija sekularnih i religioznih institucija, kao i samostalnost i standardizacija teritorijalnog jezika. Nasuprot tome je kod privredne dimenzije od najvećeg značaja stepen koncentracije agrarne privrede kao i zavisnost/nezavisnost gradova.²⁴

Idealno-tipski vremenski razvoj ova četiri osnovna elementa i njihovih interakcija – u pravcu stvaranja i izgradnje države – Rokan deli u četiri faze.²⁵ U prvoj fazi se odigrava političko, privredno i

²¹ Rokkan (1975), str. 563.

²² Rokkan (1975), str. 565/566.

²³ Rokkan/Flora (2000) str. 157. Ovi se uslovi ne stvaraju istovremeno i podjednako i upravo ta vremenska razlika kao i specifična kombinacija njihovih interakcija dovode do različitih razvoja u Evropi, o čemu će kasnije još biti reči.

²⁴ Rokkan (1975), str. 568.

²⁵ Ove faze obuhvataju vremenski period od srednjeg veka do Francuske revolucije, a prostorno zapadnu Evropu.

kulturno ujedinjenje na nivou elita, u okviru kojeg se akteri umrežuju i međusobno sklapaju kompromise. U tom razdoblju dolazi do formiranja institucija za zajedničku odbranu i održavanje unutrašnjeg reda, kao i do stvaranja elementarnih infrastrukturnih predispozicija za privredu i politiku. U drugoj fazi se uvode mase u sistem, pre svega putem školske i vojne obaveze. To za posledicu ima razmenu između elita u centru i parohijalnih grupa stanovništva na periferijama, što sve rezultira u pojačanoj solidarnosti i identifikaciji naspram celokupnog sistema. U trećoj fazi se pravo na političku participaciju proširuje na zavisne mase. Konačno, u četvrtoj fazi dolazi pre svega do proširenja državnog administrativnog aparata, ali i do povećanja institucija zaduženih za preraspodelu, osim toga dolazi do ustanovljavanja javnih socijalnih usluga i do približnog izjednačavanja ekonomskih uslova.²⁶

Očigledno je da se ovaj idealno-tipski redosled četiri faze odnosi pre svega na one zapadnoevropske države, koje su proistekle iz Westfalskog mirovnog ugovora. Ove faze se mogu posmatrati i kod kasnije nastalih država u zapadnoj i istočnoj Evropi, između ostalog kod secesionističkih država i kod država koje su svoj suverenitet stekle tek tokom 19. veka. U tim slučajevima, međutim, ove faze su se odvijale u jednoj drugoj – pre svega vremenski drugoj – konstelaciji. Tako su u tim slučajevima poslednje tri faze sledile vrlo brzi jedna za drugom ili su se čak odigrale istovremeno.²⁷ Uzroke različitog odvijanja tih faza Rokan je pokušao da prikaže uz pomoć Modela odn. Konceptualne karte Evrope.

2.2. Model Evrope

Suštinu svog modela Rokan opisuje kao „prilično jednostavnu“: varijacije u razvoju država (zapadne) Evrope ne mogu se objasniti, ukoliko se ne vratimo daleko u istoriju i ukoliko ne analiziramo razlike u polaznim uslovima, kao i razlike u ranim procesima teritorijalne organizacije, izgradnje države i u raspoloživosti resursa (kvantitativno i kvalitativno).²⁸ „Za razumevanje kasnijeg razvoja se

²⁶ Rokkan (1975), str. 570-573.

²⁷ Rokkan (1975), str. 572. „Tipičan slučaj je bio da su kolonijalni vladari ostavili dobro strukturisanu administrativnu mašineriju, koju su novi vladari nakon sticanja nezavisnosti mogli da preuzmu: postojala je jasno ograničena prva faza pod rukovodstvom stranog centra, ali druga i treća faza, a moguće i četvrta, bi se već preklapile.“ Ibid.

²⁸ Rokkan/Flora (2000), str. 170/171.

najpre moraju identifikovati ključne razlike u uslovima stvaranja centara i teritorijalne ekspanzije unutar zapadnoevropskog područja. Ove startne konstelacije predstavljaju polaznu tačku za dalje promene: fragmentaciju rimsko-germanskog carstva, stvaranje jakih dinastičkih država na ivicama ovog labavo strukutrisanog sistema, nasilni proboj atlantskog kapitalizma i osnivanje zapadnih preko-okeanskih imperija.²⁹

Rokan *Model Evrope*, oslanjajući se na gore opisanu koordinantnu mrežu dimenzija, počiva na tri osnovna elementa: privredu, teritoriju i kulturu. Pri tome Rokan razlikuje varijable polaznih uslova koje se formiraju u razdoblju između ranog srednjeg veka i Francuske revolucije (tabela 1), od posrednih procesnih varijabli, koje svrstava u period nacionalne i industrijske revolucije (tabela 2). Za potonje predviđa i varijacije u strukturi političkih reakcija (tabela 3).³⁰

Tabela 1. Varijable polaznih uslova

Varijable polaznih uslova			
	Privreda	Teritorija	Kultura
0 Rani srednji vek	preovladavajuća agrarna struktura: atlantsko/keltska ograđena poljoprivreda – poljoprivreda „otvorenog polja“: alodijalna dobra ili feudalni/polu-zakupski sistem – mediteranski tip obrađivanja polja	Stepen inkorporacije u rimsko-germansko carstvo: – deo središnjeg dela – granično područje – prvo deo carstva, a kasnije izvan njegovog kontrole – noviji deo carstva	etničko poreklo stanovništva koje se teritorijalno preklapalo: – keltsko – rimsko – germansko – slovensko – fino-ugrinsko – arapsko-muslimansko
1 zenit srednjeg veka	Jačina/struktura mreže gradova	geopolitički položaj: blizina ka gradskom pojasu: – okrenutost moru – okrenutost kontinentu	Homogenitet/ Heterogenitet etničke/jezičke strukture
II 1500-1700	Promene geoekonomske pozicije: – proboj atlantskog kapitalizma	Obim kontrole nad periferijom: Stepen poistovećivanja/centralizacije	Obim „nacionalizacije“ teritorijalne kulture: uspeh/neuspeh reformacije
III 1648-1789		Opstanak predstavničkih institucija nasuprot opstanku apsolutističke vladavine	

²⁹ Ibid.

³⁰ Rokkan/Flora (2000), str. 171/172.

Tabela 2. Posredne procesne varijable

Posredne procesne varijable: Interakcije nacionalnih i industrijskih revolucija 1789-1920-ih godina			
	Privreda	Teritorija	Kultura
IV porast intenziteta izgradnje nacija	Vrsta relacije između grada i sela u pogledu resursa: komercijalno-vojna povezanost nasuprot ruralno-urbanom konfliktu	Težnje ka centralizaciji/ujedinjenju nasuprot težnji ka oslobođenju/secesiji	Razmera tenzija između periferije i centra etnički-jezička mobilizacija
V Urbanizacija, industrijalizacija, sekularizacija	Brzina i lokalizacija industrijskog rasta	Težnje ka imperijalističkom ekspanzionizmu nasuprot mirovnim pokretima i pokretima koji vode smirivanju odnosa	Karakter odnosa crkve i države: tenzije, konflikti, savezi

Tabela 3. Varijacije u strukturi političkih reakcija

Varijacije u strukturi političkih reakcija 1848-1950-ih godina			
	Prava: Proširenje	Alternativni sistemi	Partijske alternative
VI Strukturiranje alternativa	Postupci u pravcu univerzalizacije političkih prava	Učestalost/intenzitet tranzicionih kriza, razmera nasilnih prekida	Postupci u formiranju sistema partijskih alternativa
VII iz toga proizilazeće masovne orijentacije	Klasa/kultura kao faktori stepena i tipa participacije	Klasa/kultura kao faktori stava naspram sistema: prihvatanje nasuprot odbijanja	Klasa/kultura kao faktori izbora partije

Ovaj hronološki model počinje klasifikacijom varijabli u ranom srednjem veku. Privredna varijabla se pri tome prevashodno određuje na osnovu prevladavajućeg tipa poljoprivrede, a teritorijalna na osnovu stepena inkorporacije datog područja u carstvo Karla Velikog i njegovih naslednika. Konačno, kulturna varijabla je identifikovana prema etničko-jezičkom sklopu stanovništva na datoj teritoriji. Drugi i treći nivo modela obuhvata prvi period strukturnih promena između 1492. i 1648. godine: formiranje mreže gradova i konsolidacija jakih nacionalnih država. Na kraju model definiše poslednji razvojni stadijum polaznih uslova – jačinu predstavničkih institucija tokom perioda apsolutizma.³¹

³¹ Rokkan/Flora (2000), str. 174.

Od ovih polaznih uslova prelazi se na analizu posrednih procesnih varijabli, koje u objašnjenju geneze rascepa između 1789. i 1950. igraju odlučujuću ulogu. Ove procesne varijable obuhvataju razdoblje velikih političkih preloma, prouzrokovanih s jedne strane Francuskom revolucijom (težnjama ka cenralizaciji, teritorijalnoj konsolidaciji i nacionalnom samoopredeljenju), a sa druge strane industrijskom revolucijom, koja je dodatno produbila razlike između ekonomski progresivnih centralnih područja i periferije. Interakcija ovih paralelnih revolucija prouzrokovala je kompleksne varijacije u strukturama rascepa, koji su zatim u nastajućoj mobilizaciji masa u (zapadnoj) Evropi dovele do dodatnih razlika.³²

Model konačno ukazuje na varijacije posrednih procesnih varijabli tj. na varijacije u strukturi političkih reakcija na političku i industrijsku revoluciju. Pri tome se s jedne strane postavlja pitanje strukturiranja političkih alternativa: koje su opcije postojale za nastajuće masovno građanstvo i do koje mere su se te strukture pokazale kao stabilne odn. labilne. S druge strane se postavlja pitanje o odlučujućim dimenzijama koje vode ka političkoj povezanosti masa u datom teritorijalnom sistemu: kolika je težina etničkih, religioznih i kulturnih veza i koje se razlike mogu utvrditi između klasa u usponu naspram stagnirajućih klasa i slojeva, kao i između seljaštva i klase industrijskih radnika.³³

Rokanov *Model Evrope* redukuje visoko-kompleksnu teritorijalnu istoriju na jedan niz međusobno vremenski povezanih konstelacija varijabli. Primena kombinacija varijabli omogućuje ustanovljavanje razlika u razvoju datih teritorija/država. Pri tome nemaju sve varijable u svim slučajevima istu težinu. Umesto toga se od slučaja do slučaja kreira specifična kombinacija varijabli, koja se koristi kao polazna pozicija, pri čemu, međutim, ne postoji opasnost da slučaj koji se analizira ispadne iz okvira celokupnog modela.

Struktura modela svedoči o Rokanovom multidimenzionalnom i antideterminističkom pristupu, u kojem se privredno-tehnološka, politički-teritorijalna i kulturno-etnička dimenzija podjednako analiziraju. Tako ovaj model pripisuje adekvatan značaj proboju svetske ekonomije u 15. i 16. veku, a da pri tome ne zapostavlja ni političke niti kulturne (pred)uslove tog proboja, kao ni značaj terito-

³² Rokkan/Flora (2000), str. 174/175.

³³ Ibid.

rijalnih organizacija i kulturnih identitetskih struktura za kasnije prelomne procese koji su usledili kao posledica svetske ekonomije. Model, dakle, pokušava da postigne ravnotežu između „kontekstno-specifičnog totaliteta i sistematske štedljivosti“. Težište se pri tome nalazi na analizi dinamike interakcija između ekonomskih, političkih i kulturnih sistema, jer „svaki sistem ima svoj specifični ritam i svoje specifične granice, ali sudbina jedne određene teritorije i njenih institucija se određuje na osnovu interaktivnih procesa između tih sistema, i to prevazilazeći granice tih sistema.“³⁴

Prikaz tih interakcija je dat u *Konceptualnoj karti Evrope*. U njoj Rokan identifikovanim varijablama pripisuje specifičan sadržaj i objašnjava ključne okolnosti, koje su određivale (različiti) razvoj država zapadne Evrope.

2.3. *Konceptualna karta Evrope*

Rokan za svaki osnovni element (privreda, teritorija, kultura) identifikuje okolnosti, koje su odigrale ključnu ulogu u razvoju (zapadne) Evrope. Ekonomski to je s jedne strane razvijena poljoprivreda, koja je već u ranom srednjem veku iznedrila tehnološke inovacije. S druge strane to je dobro razvijena mreža izuzetno autonomnih gradova, koji su se institucionalno i kulturno izdvajali od agrarne okoline.³⁵ Iako je time stvoren antagonizam centra i periferije, ipak su gradovi i ruralna područja u početku ostala kulturno povezana zajedničkom religijom, nadteritorijalnom crkvom kao i uz pomoć dva dominantna standardna jezika (latinski/grčki). Transakcije između ovih različitih autonomnih teritorija su se sprovodile na osnovu starih i očuvanih normi, koje su proistekle iz tradicije rimskog prava.³⁶ To su bili polazni uslovi, koji su, međutim, tek od 19. veka vodili ka vojno-administrativnom formiranju centra i konsolidaciji nacionalnih država. Važan uticaj na ishod tog procesa je zatim imao razvoj birokratije i pravnih institucija, proširenje trgovine i nastanak novih industrija, proboj nacionalnih književnih jezika i konačno reformacija, koja je ubrzala raskol sa nadteritorijalnom grčko-latinskom crkvom.³⁷

³⁴ Ibid.

³⁵ Rokkan/Flora (2000), str. 163.

³⁶ Rokkan/Flora (2000), str. 164/165.

³⁷ Ibid.

Pokazalo se da je za rast tih novih političkih sistema, koji su se postepeno centralizovali, bilo bitno da je razmera celokupne mobilizacije u trenutku stvaranja države bila niska. Tako su glavni akteri bili nacionalne i lokalne elite, dok su seljaštvo i radnici u gradu tek naknadno i postepeno uključivani. Isto tako je konsolidacija mehanizama teritorijalne kontrole usledila pre potpune monetarizacije privrede i pre masovnog opismenjavanja, i samim tim pre nego što su donji slojevi mogli da artikulišu zahteve za participacijom. Nacionalne elite su time imale vremena da sagrađe efikasne organizacije, pre nego što bi se našle pred novim izazovima (jačanje nacionalnog identiteta na masovnom nivou, otvaranje kanala za masovnu /političku/ participaciju, razvoj nacionalne ekonomske solidarnosti, postizanje konsenzusa u pogledu preraspodele resursa i usluga itd.).³⁸

Sve te okolnosti odn. polazni uslovi i kasniji uticaji u zapadnoj Evropi nisu bili posledica planiranog razvoja, nego su proizašle iz sloma Zapadnog rimskog carstva. Nije postojao centar, već jaka fragmentacija. Povrh toga su narodni jezici težili da se dokažu naspram vladajućih književnih jezika (latinski/grčki). To je dovelo do višestrukih sukoba između zahteva za teritorijalnom kontrolom i nacionalnog identiteta tj. dovelo je do jedne stalne konfliktne težnje da se ostvari potpuno podudaranje „države“ i „nacije“, koje je tek u 19. veku realizovano. U tom dugom razdoblju migracija, formiranja centara, kulturnih standardizacija i oktroisanja granica nastala je jedna zamršenost teritorijalnih struktura, čije su glavne jedinice bile autonomni gradovi. U zavisnosti od toga da li je dati grad bio velik ili malen, visoko centralizovan ili diferenciran, da li se nalazio na glavnim trgovačkim putevima ili daleko od njih, mogao se odrediti dati stepen razvoja.³⁹

Shodno svemu tome Rokan smatra sledećih šest okolnosti ključnim za razvoj država u Evropi:

1. Nasledstvo Rimskog carstva, koje uključuje (svetovni) carski supremat, sistematizaciju prava i ideju (građanskog) državljanstva;

2. Postojanje supraterritorijalne organizacije u vidu katoličke crkve koja prevazilazi etničke granice i koja je imala odlučujuću ulogu u kanalisanju komunikacije između elita u milenijumu nakon sloma Rimskog carstva;

³⁸ Rokkan/Flora (2000), str. 164-166.

³⁹ Rokkan/Flora (2000), str. 182-184.

3. Postojanje nemačkih kraljevina i tradicija zakonodavnih i judikativnih skupština slobodnih porodičnih starešina;

4. Oživljavanje trgovine između Orijenta, Mediterana i Severnog mora nakon poraza islama i, kao posledica toga, nastanak mreže autonomnih gradova u celoj zapadnoj Evropi (od Italije do Flandrije i Baltika);

5. Razvoj i konsolidacija feudalnih i vlastelinskih agrarnih struktura i, kao posledica toga, koncentracija zemljišnog poseda u važnim područjima zapada Evrope, što je, konačno, i pospešilo razvoj atlantskog kapitalizma;

6. Nastanak književnosti na narodnom jeziku (na dijalektima/nestandardizovanim jezicima) i time postepeno povlačenje do tada u međuetničkoj komunikaciji dominantnog latinskog jezika, naročito nakon otkrića tipografije.⁴⁰

Različite kombinacije i razmere ovih šest okolnosti dovele su do različitih konfiguracija u kritičnoj fazi formiranja država od 11. do 18. veka. Za Rokana su pri tome za stvaranje različitih sistema teritorijalne kontrole odlučujuće bile četiri dimenzije:

1. Geopolitičko rastojanje od Rima (u severnom pravcu), koji je bio centar starog carstva i zapadnog hrišćanstva nakon raskola i simbolično središte svih težnji ka ujednačavanju pravnih normi kroz ponovno oživljavanje rimskog prava;

2. Geopolitičko rastojanje u zapadnom i istočnom pravcu od centralnog pojasa trgovačkih gradova, koji se prostirao od severne Italije do područja koje je nekada kontrolisao Hanzeatski savez;

3. Koncentracija zemljišnog poseda i (ne)zavinost seljaštva koja je iz toga proizilazila;

4. Početna etnička struktura onih koji su prvi težili stvaranju centra i jezički preduslov rane odn. kasne konsolidacije.⁴¹

Odlučujuća je, prema tome, najpre bila mogućnost formiranja jednog centra odn. jednog jakog autonomnog središta kao osnov izgradnja države. S tim u vezi je bio bitan i karakter odnosa (katoličke) crkve i države u pogledu teritorijalne konsolidacije nacionalne države.⁴² Nadovezujući se na ove okolnosti, sudbinu nastajuće države

⁴⁰ Rokkan (1975), str. 575.

⁴¹ Rokkan (1975), str. 575-576.

⁴² Što je veće bilo rastojanje od Rima, veći je bio i otpor prema nadteritorijalnoj katoličkoj crkvi, i veća je bila podrška reformaciji. Tako se u oblastima, gde je

su određivale i veličina i kapacitet mreže gradova, kao i odgovarajući procesi feudalizacije. Konačno, razvoj je zavisio i od stepena otpora prema kulturnoj unifikaciji i standardizaciji odn. od toga da li je postojala težnja ka kulturnoj autonomiji i do koje mere je ona bila izražena. Pri tome je došlo do različitih konfiguracija ne samo na osnovu različitog intenziteta tih procesa, nego pre svega na osnovu toga da li su se procesi odvijali u fazama ili istovremeno.⁴³

3. Proces izgradnje države u istočnoj Evropi po Rokanovoj teoriji

Kao što je gore već pomenuto, Rokan je samo marginalno primenio svoju teoriju na države istočne i jugoistočne Evrope. Pri tome je pre svega isticao značaj vremenskog sleda razvojnih faza u procesu izgradnji države, koje su pominjane u prethodnom poglavlju. Većina teritorijalnih jedinica istočne Evrope je u toku jednog veoma kratkog vremenskog razdoblja bila suočena sa jednom kritičnom kumulacijom izazova. Te države, koje su proizašle iz raspadajućih imperija, su za razliku od postepeno razvijenih nacionalnih država zapadne Evrope, bile suočene sa više problema istovremeno: određivanjem jednog nacionalno-kulturnog identiteta, proširenjem političke participacije, kao i ekonomskom i socijalnom nejednakošću. Ove okolnosti su tim državama ostavile samo malo, a u mnogim slučajevima nimalo vremena da pronađu bar minimalna institucionalna rešenja za jedan skup izazova, pre nego što bi bili prisiljeni da reaguju na nadolazeće izazove.⁴⁴

reformacija bila jaka, razvio jači nacionalni identitet, nasuprot oblastima bližim Rimu, u kojima je nadteritorijalnost katoličke crkve to kočila. Zbog toga su protestantska područja na severu mogla brzo da prođu kroz faze stvaranja države i nacije, da zatim na tom temelju učvrste zajedničku kulturu i to sve mnogo pre ere masovne politike. Rokan isto tako utvrđuje da su najjače bile one nacionalne države, koje su nastale na teritorijama, na kojima je tokom istorijski dugog perioda postojala koncentracija poseda i nad kojima je postojala kontrola zemljišnih poseda. Konačno, što su veza, interakcija i saradnja između ruralnih i urbanih ekonomskih elita bile intenzivnije, to je bila i veća verovatnoća za uspešan prelaz ka demokratiji. I obrnuto: što je distanca među elitama bila veća, utoliko je veća bila i mogućnost nekontrolisanog i neravnomernog rasta države i samim tim utoliko veća mogućnost nastanka kumulacije krize. Rokkan (1975), str. 581, 585-587.

⁴³ Rokkan/Flora (2000), str. 186-188.

⁴⁴ Rokkan (1975), str. 574.

To ujedno predstavlja i suštinsku razliku u razvoju između starijih (zapadnoevropskih) s jedne strane, i mlađih (istočnoevropskih) nacionalnih država s druge strane: potonje ne samo da su kasnile u ostvarivanju svog suvereniteta, nego su pri tome na raspolaganju imale samo minimum vremena za izgradnju institucija, pre nego što bi na unutrašnjem i spoljnom planu opet bile suočene sa izazovima razornog kapaciteta. Stari sistemi su se osim toga razvijali u jednom multicentričnom internacionalnom okruženju i bez dominantnog modela uspešnog razvoja, raspolagali su samo veoma sporim transportnim mrežama i nisu imali brze tehnologije za brzu mobilizaciju masa. Nasuprot tome su kasnije nastale države bile izložene modelu uspešnog razvoja tj. dominantnim eksternim ekonomskim i ideološkim centrima, koji su vršili jak uticaj. Dodatno su raspolagale brzim sredstvima komunikacije ka unutrašnjosti i spoljašnosti i naprednim tehnologijama za mobilizaciju masa, koje u datom kontekstu predstavljaju otežavajuću okolnost. Time je ova kumulacija izazova centralna tema u potrazi za razlozima različitog razvoja država zapadne i istočne Evrope. Dok je, dakle, na Zapadu konfiguracija uslova vodila do postepenog razvitka u fazama, dotle je kod većine država, koje su nastale na kraju 19. i početkom 20. veka, došlo do naglog razvoja sa često eksplozivnim nizom kritičkih izazova.⁴⁵ O kojim se specifičnim izazovima i okolnostima u svakoj pojedinačnoj državi jugoistočne Evrope radi, ostaje da se utvrdi direktnom primenom Rokanove teorije na svaku od njih.

Literatura

1. Deleuze, Gilles, *Unterhandlungen 1972-1990*, Frankfurt, 1993.
2. Flora, Peter, Stein Rokkan – Staat, Nation und Demokratie in Europa: Die Theorie Stein Rokkans, Frankfurt, 2000.
3. Gellner, Ernest, *Nationalismus und Moderne*, Berlin, 1991.
4. Kunze, Rolf-Ulrich, *Nation und Nationalismus*, Darmstadt, 2005.
5. Rokkan, Stein, *The Structuring of Mass Politics in the Smaller European Democracies*, u: *Comparative Studies in Society and History* 10, 1968, str. 173-210.

⁴⁵ Rokkan (1975), str. 574. Ova suprotnost nije, međutim, apsolutna. Tako postoje razlike među zapadnim državama: između onih koje su nastale neposredno nakon 1648. godine i post-napoleonskih secesionsitičkih država, kao i između manjih i većih nacija.

6. Rokkan, Stein, Dimensions in State Formation and Nation-Building: A Possible Paradigm for Research on Variations within Europe, u: Tilly, Charles (Ed.), The Formation of National States in Western Europe, Princeton, 1975, str. 562-601.
7. Rokkan, Stein et al. (Ed.), Centre-Periphery Structures in Europe: An ISSC Workbook in Comparative Analysis, Frankfurt, 1987.
8. Rokkan, Stein, Eine Familie von Modellen für die vergleichende Geschichte Europas, u: Zeitschrift für Soziologie 9. Jahrgang, 1980, Heft 2, str. 118-128.
9. Subotić, Milan, Na drugi pogled – Prilog studijama nacionalizma, Beograd, 2007.
10. Sundhaussen, Holm, Europa balcanica. Der Balkan als historischer Raum Europas, u: Geschichte und Gesellschaft – Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaften, 25. Jahrgang, 1999, Heft 4, str. 626-653.
11. Tilly, Charles (Ed.), The Formation of National States in Western Europe, Princeton, 1975.

Irena Ristić

„NICHTS WEITER ALS EIN BILD“: STEIN ROKKAN'S
THEORIE ZUR STAATENBILDUNG IN EUROPA

Zusammenfassung

Der norwegische Soziologe Stein Rokkan, der sich mit *state/nation building* sowie mit dem Demokratisierungsprozess in Europa beschäftigte, hinterließ eine beachtliche Menge an Arbeiten, in denen er ein eigenes Makromodell der politischen Entwicklung Europas entwarf. Sein Ziel war, anhand verschiedener historischer Prozesse, die die Entstehung von Staaten und Nationen sowie deren Demokratisierung beeinflussten, die Vielseitigkeit der europäischen Staaten zu erklären. Rokkan wählte dabei einen antideterministisch und breiten Zugang, wodurch sich seine Theorie im wesentlichen von den meisten anderen *state/nation building* Theorien unterscheidet. Aus diesem Grund scheint Rokkans Theorie vor allem für die historisch vergleichende Makrosoziologie, sowie für die Analyse langfristiger Entwicklungswege geeignet. Dieser Artikel beschäftigt sich im ersten Teil mit Rokkans Auffassungen einer Theoriebildung an sich. Im zweiten Teil werden seine Theorie, ihre Variablen und Dimensionen dargestellt.

Schlüsselbegriffe: Stein Rokkan, makrosoziologische Theorie, State/nation building, europäische Staaten